

Геній

Іван Франко

Пан Ґустав Трацький, найстарший син пана Станіслава Трацького, дідича гірського села Н., був зовсім своєрідна і немаловажна фігура в тій шляхотській родині. Батько його посідав колись значні добра в Конґресівці, але вмівши ся в повстанє 1863 року, мусїв опісля емігрувати і стратив усе. Тільки спадок, котрий по кількох роках дістала його жінка, виратував його від крайньої бідности і дав йому можливість закупити отсе невеличке сільце в горах східної Галичини. Ґустав Трацький, уроджений кілька літ перед повстанєм, зазнав іще і заховав у памяти крихту того пишного та щасливого панського життя, яке йшло перед увільненєм мужиків із кріпацтва і перед тою руїною, яку на його батька навело повстанє. Контраст того безжурного а так достатного життя з пізнійшим еміґраційним бідованєм та циганським кочованєм з города в город глибоко врізав ся в його молоду душу і породив у ній вчасно незгладжену ненависть до всего того, що було причиною тої поганої переміни: до всяких повстань, революцій, бунтів не тільки в обрубі політики, але і в обрубі думки, чутя та дісципліни, до волі хлопської і до самих хлопів. Гордий аристократизм та реліґійна біґотерія матери скріпляли сей напрям його думок, даючи йому дві віковічні і тверді підвалини: традицію родову і традицію реліґійну. Батько за вічними клопотами, біганиною, конспіраціями, а опісля в Галичині за господарськими гризотами при першім упорядкованю ново набутої посілости мало міг мати впливу на склад його думок.

Мало що доброго дала йому й школа. Вчасно заправлений отрутою заздрости та ненависти ум показував ся надзвичайно тупим та непонятливим до науки. Упімнення та кари, які накладали на нього вчителі за слабі поступи в науці та за погане поведженє зі співучениками, особливо з хлопськими та жидівськими синами, не поправляли, не лагодили але ще тільки гірше роздразнювали його. З тяжкою бідною, висиджуючи мало що не в кожній клясі по два роки, переходячи з гімназії до гімназії, прогонюваний то за пакости роблені учителям, то за прилюдні скандали в роді битя вікон Жидам, розвалявання жидівських кучок і и., Ґустав нарешті скінчив гімназію, потративши на неї цілих чотирнацять літ. І на університеті з разу йому йшло не ліпше. Зараз першого року він наробив скандалу на якімось вечерку і за те видержав два поєдинки, з котрих сам вийшов ціло, розтявши одному противникови лице від рота до вуха, а другому відрубавши вуха. За те з екзаменами не так легка була справа, і от ледви по семи літах університетського життя, котре багато коштувало батька і значно підірвало його фінанси, Ґустав вернув до дому, поробивши всі державні екзамени і два рігороза і виєднавши собі протекцію, через котру йому обіцяно з початком вересня прийняти його до намісництва з платою на разі 500 гульд. річно і з надією, що плата ся по році служби підвисшена буде до 800 гульд.

Аж тепер, по осягненю тої ціли, почув Ґустав, що змора заздрости, котра доси гнітила його, нараз, звалила ся з його грудий, — аж тепер, коли десятки і сотні далеко

здібнійших товаришів позавиділи йому. Многі з тих, що кількома роками випередили його в науках, *summa cum laude* видержали екзамени і поробили докторати, бідували тепер як безплатні практиканти судові, голодні кандидати адвокатські та нотаріальні, або як практиканти при скарбовій діреkcії, дожидаючи якої-такої плати, мов у моря погоди. А він, погорджений усіми "слабеуш", зненавиджений за гордість та нетовариське поступованє, таки всіх їх перегнав! Його амбіція, котра доси не мала куди розвернути ся і що крок дізнавала гірких принижень, тепер побачила перед собою рівне, відкрите поле кар'єри. За рік конціпіст намісництва, за п'ять літ комісар при старостві, а за десять літ староста — отсе перші кроки, котрі він назначив собі. А там, далі — обставини покажуть, куди прямувати. Коли тільки ті перші кроки зроблені будуть основно і певно, то ніщо сумнівати ся, будущина його забезпечена.

В почуванню тої блискучої будущини пан Густав і дома виступив зовсім не так, як виступав доси. То звичайно понурій, забурмошений ходив по покоях, не любив ні з ким заходити в розмову, не говорив, а тільки немов огризав ся, і хоч глядів на всі господарські та. домашні забіги родичів з якимось гордим милосердем, але не мішав ся ні в які діла, не накидував ся нікому зі своєю волею. Мабуть чув, що в тім господарстві, підточуванім невянучим дефіцитом, мов біблійна диня червяком, його власна особа грає ролю трохи що не того самого червяка. Але тепер інше діло. Тепер він міг виступити як повноправний пан, як самостійна економічна сила, коли не висша батьківської, то певно нічим її не низша.

— Прощу тата, — сказав він до батька зараз кілька день по своїм приїзді, — я би хотів виробити собі понятє про стан наших інтересів. Знають тато, вступаю до намісництва, то може міг би я де — чим допомогти до їх поправи. А впрочім. добре впорядковані родинні інтереси там більше ніж де — перша підстава кар'єри.

Старий Трацький видивив ся на нього з під своїх насуплених бров і випустив із рота такий клуб тютюнового диму, що з цілої його голови тільки й всего стало видно, що шпаковатий, гребенем у гору настобурчений чуб.

— Про стан наших інтересів?—сказав він,—Щож, виробляй собі, як хочеш!

— Але можеб тато були ласкаві показати мені книжки, рахунки?

— Книжки? Рахунки? Ніяких книжок ані рахунків у мене нема, хіба тільки рахунки тих грошей, що посилав тобі та братам твоім.

— І то треба переглянути,, — сказав з незрушеним спокоєм Густав, — але я думав про книжки та рахунки з веденя господарства.

— Ніяких таких книжок ані рахунків у мене нема.

— Нема? А якже тато господарство ведуть?

— Так веду, як умію. Що зробимо, те й зроблене; що кому треба заплатити, плачу; що продати, продаю сам, не оциганить мене ніхто. Ну, а видатків крім на вас та на сплату процентів у мене, як знаєш, дуже мало. Ніщо й рахувати.

— Алеж татку, то половина руїни — не вести рахунків. От татко кажуть щось про довги. Що се за довги? У кого затягнені? На який процент? Як стоять сплати? Адже се все доконечно треба знати і наперед з кожним крейцаром обчислити ся, коли тато не

хочуть піти з торбами, заки ще ми будемо могли вам допомогти.

— Спасибі тобі за добру волю, — сказав гнівно пан Трацький, — але я маю в Бозі надію, що твоєї помочи потребувати не буду. Проживу й без неї, як і доси жив! Колиб тільки ти перестав підсисати мене, то вже я сам дав би собі раду.

— Прошу тата, най тато не гнівають ся, — сказав з високим, крихіточку навіть згїрдним спокоем Ґустав. — Прошу тямити, що тут діло йде не лиш о татову особу, але також о маму і о сестру. Нехай тато не забувають, що вона ще панна, що її треба видати замож, по зможі добре видати! А ченьже тато признають, що я, як найстарший син, а тепер уже не тільки повнолітний, але й повноправний (Ґуставови як раз минуло 29 літ), маю право вглянути в наші родині діла, поінтересувати ся ними і зайняти ся по зможі їх направою. Я не перечу, що доси я був татови тягаром, великим тягаром, і не забуду ніколи, як багато я татови винен подяки за те, що ви так терпливо і з таким самовідреченем несли той тягар (при тім він поцілував батька в руку), але від нині все мусить піти инакше!

Пан Трацький дивував ся, слухаючи сеї рації. Він ніколи не надїяв ся по Ґуставі такої енергії і такої холодної видержки. Як чоловік слабого характеру, склонний радше до хвилевих поривів енергії під впливом розбудженого чутя, ніж до видержаної, систематичної з гори обдуманой роботи, він легко улягав усякому проявови енергичної волі. То й тепер не змагав ся, віддав синові ключі до бюрка, що було заразом і касою, і сказав:

— Ну, щож, я не бороню! На ключі; там у верхній шуфляді бюрка маєш усі папери, контракти, квіти, рецепіси, інвентарі, — роздивляй ся в них. кільки хочеш. А в низу готівка, книжочки податкові і банкові. Побачимо, що ти з усього того зробиш.;

Ґустав узяв ключі, не зважаючи на той виразний докір, який тремтів у батьковім голосі, пішов до кабінету і запер ся в нїм. Старий довгий час сидів на ґанку, пакаючи люльку та дивлячи ся на противлежачі двері кабінету, що заперли ся за Ґуставом. Він думав з разу, чи не домагає ся син від нього таким аллегоричним способом грошей і майже надїяв ся, що Ґустав переконавши ся, що в бюрку всеї каси є тільки 150 гульденів, зараз же вийде назад із кабінету. Але він помилив ся. Минула година, ба й друга, — Ґустав не виходив. У кабінеті було тихо. Покликали до кави. Трацький тихо війшов до кабінету. Ґустав сидів при столику і писав. Батько підійшов до нього і заглянув через плечі; перед Ґуставом лежав цілий аркуш покритий цифрами, — обік поскладані в купки і упорядковані лежали ріжні свистки, квіти, помяті й пошарпані контракти, рецепіси і довжні записи, банкові упімнення і податкові аркушики. Щось немов стид, а немов острах переняло пана Трацького на вид тих паперів, нїмих а незбитих свідків його хаотичного та безладного господарювання.

— Ну, що синові? — спитав батько.

Ґустав не відповідав, муркотячи під носом цифри, котрі то додавав, то відтягав.

— Виходить лад? — ще раз спитав батько.

— Прошу тата не перешкаджати, — коротко відказав Ґустав і муркотів дальше.

— Але до кави кличуть, покинь! — сказав батько. — Опісля дорахуєш.

Густав не відразу покинув, але попереду звів якусь чималу суму.

— Ну, що? — повторив своє питанє Трацький. Густавова робота справді зацікавила його. Доси він хоч з бідую, а все таки якось зводив кінці з кінцями, то єсть, як у тій казці каже ся, поли врізував, а комір латав. Але давно вже згубив лад і лїк у такій роботі, і господарював на вгад, на божу волю, з року в рік надїючи ся то на якийсь надзвичайний добрий урожай, то на кориснійшу нїж звичайно продаж випасеної худоби, на лїпші ціни сїна, — і з року в рік хоч деяка спекуляція й удавала ся, за те друга не дописувала. На вид бачило ся, що видатки не нарушують основи господарства, що колиб тїлько се або те добре вдало ся то й молотилку купить ся. Але взяти ся до докладного обрахунку та порівняня дійсних активів з пасівами, до зробленя правдивого ладу в тих купах свистків, пожовклих та помнятих паперів, до виказаня хиб минувшини задля запобіженя хибам будущини, — для того не ставало старому Трацькому ані смілости ані витревалости. Від часів кріпацтва привик він до того, що всю господарську машину вели чужі йому підвладні люди; зі школи і з практики не винїс знаня основ і методи господарства, а винїс хіба доривкове знанє деяких подробиць, ділетантський інтерес для певних частий господарства. В тамтих часах і порядках се вистарчало, але ту, де треба було самому вести все, вглянути в кожду дрібку і цілу масу тих дрібок ненастанно держати в пам'яті, аби все в свій час ішло в діло, а нїщо не марніло та не пропадало, — тут здібности і сили пана Трацького показали ся за надто малі. Правда, він щиро і чесно ставив ся до свого діла, старав ся як міг, кидав ся і турбував ся, навіть сам не раз рук прикладав, але недостача порядку, системи і видержки у всякім ділі не допускала до повної вдачі. Запопадливий у дрібницях, він не раз власне через дрібницю, через те, що згубив якийсь квіт, забув записати якийсь рахунок або тратив значні суми, мусїв доплачувати і переплачувати. До своїх слуг і сусідів то раз був довірливий аж над міру, то знов підозрівав усіх, лаяв злодіями та ошуканцями, не маючи на те нїякого доказу, через що деморалїзував їх; показував їм доочно, що сам не має ясного понятя про їх роботу та поведене і наводив на всякі надужитя. Так само і з урядами не міг нїколи дійти до ладу: дер ся з інспектором податковим за крейцарі і переплачував гульденами, демонстрував проти старости і за те програвав одну за другою провізорії з хлопами, що користуючись його непорядністю, очевидно захоплювали то тут то там по кусникови його землі. Правда, вигравши провізорію, хлопи звичайно за оплатою коштів відступали панови захоплений ґрунт назад і навіть якийсь час пізнійше добродушно признавали ся, що "пожартували", але такі хлопські жарти коштували пана Трацького що року по кількадесять гульденів. Тому то й не диво, що пан Трацький з певним страхом глядїв на ті купи фатальних паперів, мов сміте накидані в його бюрку, і з певним недовірливим подивом мов на яке геройство глянув на роботу свого сина, котрий нї з сего нї з того, празника ради свого поступленя на службу до намісництва, взяв ся за упорядкованє тих паперів і за зведене рахунків із довгих занедбаних — лїт.

— Ну, що ? — питав він, поглядаючи синові прямо в лице.

— Нїчого не знаю, ще рахунків не скінчив, хибує багато паперів, — відказав Густав.

— Може ще там дещо в мене в шафі буде, — сказав батько.

Після кави старий Трацький пішов по всіх шафах, столиках і комодах, поліз навіть на стрих, і з усіх усюдів назнасив ще добру купу всякого шпарґаля. А Ґустав знов засів за столик і почав писати та рахувати, рахувати та підчеркувати аж до вечера.

— Ну, що ? — питав при вечері батько.

— Нічого, ще не скінчив рахунків, — відказав син. — Тут, щоб хоч до якого такого ладу дійти, треба кілька день попрацювати.

— Ну, і працюй!

Ґустав справді засів і не кинув роботи, хоч і як нудна та томляча була вона.

— Ну, що? — знов запитав батько по кількох днях. За той час він без свого відома привик глядіти на сина, як на силу, як на якусь повагу, котрої суд мусить мати велику вагу в його ділах.

— Щож, — сказав Ґустав, — рахунок на папері готов, і на папері ваше господарство показує ся зовсім не погане. Треба тепер придивити ся йому в натурі.

— Добре, придивляй ся!

— Е, таточку, годі вам так говорити! Придивляй ся ! Тут мої власні очі занадто слабі! Без вас я мало що побачу. Треба нам обом разом зайняти ся тим. І гуменного оба разом ліпше проекзаменуємо.

Зітхнув старий, але що було діяти! Пішов. З нечуваною в тих сторонах докладністю та строгістю переводив Ґустав огляд усього батьківського маєтку. Гуменний потів і на всі боки крутив ся, толкуючи та поясняючи йому кожду дрібницю, а він, мов справжній судія слідчий, не переставав тягти з нього жили тисячними питаннями, що на око не мали ніякої цілі і значіння, але глянь — по хвилі запутають гуменного в якусь ключку: тут викриють недогляд, там крадіжку, а там иншу якусь страту через недобру роботу, припізнєнє, то-що. А Ґустав, узброєний у записну книжку і оловець усе списував, усе списував і все до нових недоглядів, похибок та крадіжок докопував ся. Тут не ставало чвертки картоплі, там робітники за весь день плату (по 20 кр.) узяли, а тільки о 10-тій годині на роботу вийшли, тут забуто в пору асекурацію заплатити і всі досі вплачені рости пропали, і так далі і так далі. Помалу до того страшного та томлячого протоколу потягнуто і всіх слуг та служниць, близьких і дальших сусідів, і повикривали ся всякі справки, що вже від кількох літ, бачилось, мохом поросли. Одні на других по волі й по неволі виговорювали. Тут побережник за квартиру горівки дав хлопови дві ялиці вартости 10 гульденів, там сусіда в звісний спосіб зажартував з провізорею, там парубок за пачку тютюну відніс Жидови пів чвертки жита з панського тока, а там свинар одно поросля перед паном затаїв. І пішло, і пішло. таким робом! Пан Трацький стояв серед тої содоми, мов отуманілий. Він побачив себе жертвою безконечного ряду ошуканств, крадіжий та спроневірень. Волосє ставало йому на голові, коли подумав, якими глупими, а разом з тим і хитрими способами ціла громада немов по змові довгі роки по краплині ссала з нього кров. А Ґустав усе списував та списував, і назви і провини і страти, міряв на цілі будинки, колупав пальцем стіни, чи не спорохніло дерево, осмотрював стріхи, чи не поперегнивали, вилазив на обороги і старав ся як найдокладнійше

змірити і обчислити, кілька сіна, вівса та соломи в них міститься. Не менше старанно оглянув стайні, хліві і кучі, порахував та посписував худобу, коні, телята, свині і дріб, важніші штуки осмотрів по хребті і по ребрах і по ногах, і все нотував. В кінці удав ся й на поле, взявши з собою мапу і шнур, міряв, бродив, палькував та принотовував кожний ступінь. Особливо сінокоси завдали йому багато роботи та доводили часто до сварок із селянами. Були се звичайні гірські сінокоси, далеко від села, за лісами та хребтами, розкидані по недоступних чагарах та дебрах; про певні та постійні границі тут ані мови бути не могло. Перед кожною косовицею вирушала ціла громада. і при всіх розброджувано, розмірювано і розпальковувано, що кому припадає косити. Звісно, що громада собі рада, і не раз ставало на тім, що у пана й так землі багато а рук мало, то не буде й познаки, коли сей або той біднійший скосить на панським зайву копицю. Всему тому тепер "годі" сказано. Ґустав як почав міряти по мапі, то не тільки те, що хлопи доси завідомо як панське підкошували, а й багато такого, що вважали своїм віковістим, показало ся панським. Він казав на межах бити товсті обсмоляні палі, сипати кіпці, накладати могили каміня, садити корчі ялівцю. Хлопи кілька разів підіймали крик, але се нічого не помагало — "Йдіть до суду, коли хочете, — відповідав їм на се Ґустав, — а я міряю так, як на мапі стоїть. І судовий інженер так само вам скаже!" — Хлопи похвалялись порозкидувати його кіпці, повиривати палі та корчі, але Ґустав про кожного з грозячих знав так багато поганих справок, що як тільки кожному по одинці, в чотири очі загрозив криміналом, то хлопи притихли, мов і не вони. І з лісом не инакше було. Особливо той ліс, що притикав до хлопських нив, був так повикусуваний та повищипуваний, мов пила з поломаними зубцями. А поглянувши до мапи, Ґустав побачив, що на ній границя ліса визначена одною однісінькою, зовсім простою лінією. Показав се батькови, розтолкував, і старий аж за голову взяв ся. "А я старий дурень і дивлюсь і не бачу нічого!" — скрикнув він. Знов Ґустав почав розпитувати, і знов відкрив цікаву річ. яким то способом незаметно хлопи посували свої ниви в глуп ліса. На сам перед підоре ся під саме дерево, оборе його довкола, ще й сокирою в землі попідрубує грубе коріне, так що дерево через рік усхне; для того, щоб на певно усхло, накладе раз-другий під ним огонь, так щоб кора обгоріла. Потім по кількох літах сухаря або вітрець повалить, або й сам господар зітне, заоравши ся тим часом знов дальше, так що той сухар стоїть уже серед ораниці, немов і виріс на ниві. Зітне його, настає й інших таких сухарів, і на тім місці, де ще перед кількома літами стояв панський ліс, хлоп немов на власній ниві палить "пасіку". Пасіка під зиму згорить, випалить до кореня весь дрібний хабуз, а з весною Бойко вже безпечно корчує пеньки і сіє на спаленищу своє "збіже", т.е. овес. Така робота тягне ся ненастанно, літами. По однім або двох посівах поле випускає ся на кілька літ у толоку, поростає швидко дрібними смерічками, ялівцем, то-що, — глядши з далека, панський ліс мов і не тиканий, а по кількох роках знов приходить Бойко, рубає пасіку, знов підрубує й кусник панського ліса, палить, оре і приорує новий кусень ліса, і так дальше та дальше.

— От вам тату той "людек", про котрого простоту та чесноту ви такі поеми розводили! — з докором говорив Ґустав, і енергічно приняв ся за діло. Він рішив ся йти

як можна дальше, обходячи ся без суду та позиваня, а надто впертих Бойків лякаючи криміналом. Знав, що коли тільки раз йому вдасть ся поставити на своїм і зацитькати хлопів, щоб не впоминали ся, то по році, по двох буде вже за пізно, тим більше, що й мапа свідчила на його користь. Скликавши громаду, він з мапою в руках почав викладати Бойкам усі їх штуки, назвав їх прямо злодіями та грабівниками і приступив до реґуляції границь панського ліса. Показало ся, що в кожного хлопа під ораницею є хоч морґ, хоч пів морґа панського викорчованого ліса. Ґустав витягненим шнуром казав провести просту лінію через ті ораниці, облоги а то й вівси, і не зважаючи на крики, плачі та проклинання, велїв по шнуру набити палїв і зараз же за палями копати глибокий рів. Хлопи знали, що правда була на його сторонї, то й не пішли до опору і стали на тім, що наклеявши ся доволї, почали просити пана і панича, щоб хоч засїяного не перекопували і дозволили зібрати збіжє. Міркуючи, що се хоч троха залагодить прикре вражінє його поміру, Ґустав пристав, але за ту ласку зобов'язав тих господарів, щоб в осени, як зберуть збіжє, самі на своїх нивах повикопували рови поровень з тими, що будуть тепер покопані на незасїяних нивах. Хлопи кланяючись прирекли, раді, що їм удало ся проволікти справу, а Ґустав правдиво пророцьким духом провидїв значінє тих поклонів і зараз же й огорошив їх:

— Ви кланяйтесь чи не кланяйтесь, але не гадайте менї, що се, що проволоче ся, то вам таки і втече ся, що я поїду з села, тай пропаде. Наперед вам кажу, що моє не пропаде! Я вже на вас найду спосіб.

Поспускали носи бідні Бойки і похитуючи патлатими головами пішли зо двора, тільки спльовуючи та воркотачи між собою: "ТЬфу! Най Бог відвертат та заступат від такого! От-то-о! Росло серед нас, на наших очах, а ми й не знали, що воно за птиця! Аж нараз адїте-тко, який Ірод проявив ся ! Тьфу, пек йому! Світ би зажерло, преч би ся казало!"

От так то розпочав Ґустав свою адміністраційну діяльність, приучуючи ся на малім, як порядкувати великі діла. Батько тільки руками розводив, бачучи, як перед його сином усе корить ся та хилить ся, як під його оком робота горить, стихають жарти і співи, щезає з лиць веселість, а зависає на них якась сіра тривога. "І відки він сего всего навчив ся? — думало ся старому. "Ріс хлопець на моїх очах якимось відлюдком непривітним, ішов через усі школи туманом вісімнацятим, і ніхто й не підозрівав, що в нїм дрімає і таїть ся такий адміністраційний ґенїй!"